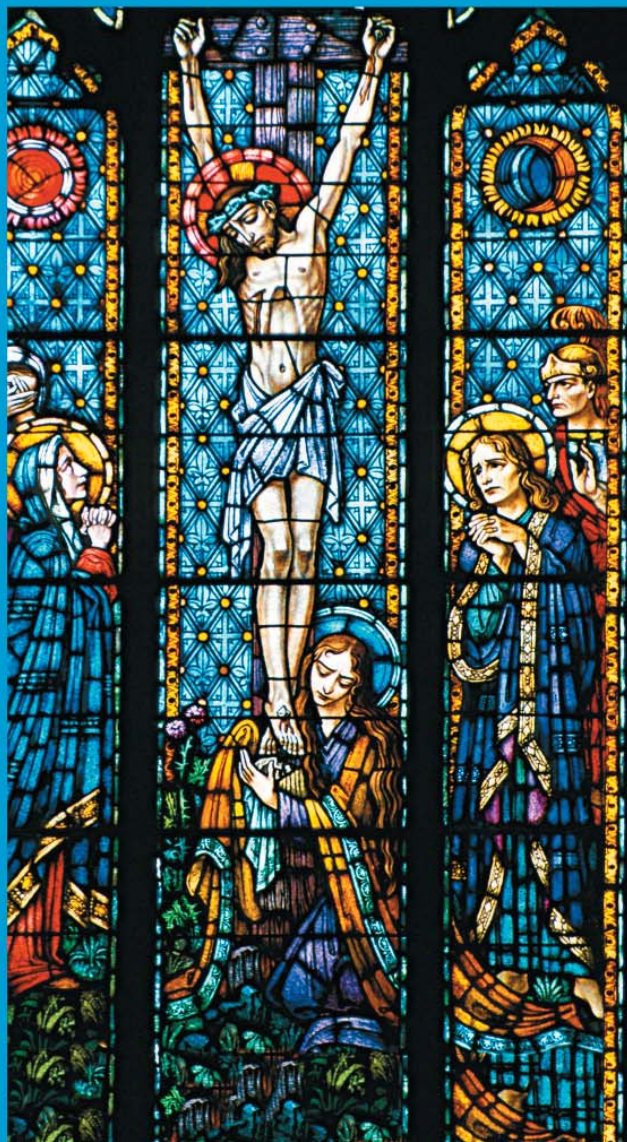

PŘEHLED RELIGIONISTIKY

Ivan O.
ŠTAMPACH

portál

PŘEHLED RELIGIONISTIKY

Ivan O. ŠTAMPACH

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Štampach, Odilo Ivan

Přehled religionistiky / Ivan O. Štampach. -- Vyd. 1. --

Praha : Portál, 2008. -- 240 s.

ISBN 978-80-7367-384-0 (brož.)

2-6 * 21/29-027.543 * 2-1/-9 * 2-1 * 2-79 * 2-67

- religionistika
- světová náboženství
- náboženské učení
- religiozita
- náboženské sekty
- mezináboženský dialog
- studie

2 - Náboženství [5]

© Ivan O. Štampach, 2008

© Portál s. r. o., Praha 2008

ISBN 978-80-7367-384-0

Obsah

1.	Úvod	11
1.1	Situace oboru	11
1.2	Místo této práce v oborové souvislosti	12
1.3	Vztah k dosavadní literatuře	13
1.4	Jaké cíle si klade tato práce?	14
1.5	Poznámkový aparát a práce s prameny	14
1.6	Poděkování	15
2.	Religionistika jako obor	16
2.1	Nástin dosavadních pojetí	16
2.1.1	Sebereprezentace náboženství v odborné literatuře	16
2.1.2	Pozitivistická religionistika a filosofie náboženství	18
2.1.3	Česká religionistika v letech 1948–1989	18
2.2	Charakter současného studia náboženství	19
2.3	Oborové jádro religionistiky a kontextové interpretace	22
2.3.1	Kontextová religionistika obecně	23
2.3.2	Dějiny náboženství	23
2.3.3	Kulturní antropologie a příbuzné obory o náboženství	23
2.3.4	Orientalistický přínos ke studiu náboženství	24
2.3.5	Psychologie náboženství	25
2.3.6	Sociologie náboženství	26
3.	Definice náboženství	27
3.1	Poznámka o stavbě a funkci definice	27
3.2	K historii definic náboženství	28
3.3	Definice náboženství jako východisko této práce	30
3.3.1	Komentář východiskové definice	30
3.3.2	Pojmy „sakrační“, „numinósní“	32
3.4	Religionisticky významné termíny	32
4.	Typologie náboženství	34
4.1	Obecné uvedení do typologie	34
4.1.1	Důvody typologie	34
4.1.2	Zásady typologie	34
4.2	Typologie užitá v české religionistické literatuře	35

4.3	Nástin typologie.....	37
4.3.1	Rozlišení religionistické látky na náboženství a jevy náboženství podobné	37
4.3.2	Typologie podle pojetí protipólu náboženského vztahu.....	38
4.3.3	Typologie podle situovanosti náboženského subjektu	40
4.3.4	Dělení náboženství podle typu kultury	43
4.3.5	Dělení náboženství podle vztahu k profánní společnosti.....	43
4.4	Meze typologie.....	44
5.	Religiozita	45
5.1	Co je religiozita?	45
5.2	Metody zkoumání religiozity.....	45
5.2.1	Použitelnost sociologických metod a jejich meze.....	45
5.2.2	Problematika otázek v religionistických šetřeních	47
5.3	Stav a vývoj religiozity	49
5.3.1	Hypotézy o religiozitě před jejím empirickým zjišťováním	49
5.3.2	Shrnutí a výklad významných údajů z empirických šetření	50
5.3.3	Interpretace shromážděných dat.....	53
6.	Vznik náboženství a jeho raná stadia	57
6.1	Místo úvah o vzniku náboženství v religionistice	57
6.2	V jakém smyslu lze mluvit o vzniku náboženství?.....	57
6.3	Metodologie studia raných etap náboženství.....	58
6.4	Nejstarší stadia náboženství.....	59
6.5	Dvě pojetí počátků náboženství.....	59
6.5.1	Evoluční koncepce	60
6.5.2	Degenerační pojetí	62
6.6	Česká responzivní hypotéza o původu náboženství.....	62
6.7	Různé výpovědi původu náboženství – mezioborová souvislost.....	63
7.	Nástin speciální religionistiky	64
7.1	Co je speciální religionistika?.....	64
7.2	Zaniklá starověká náboženství vybraných evropských etnik	64
7.2.1	Keltské náboženství	64
7.2.2	Náboženství starých Germánů.....	65
7.2.3	Náboženství starých Slovanů	66
7.3	Antická náboženství.....	66
7.3.1	Náboženství starých Egyptanů.....	67
7.3.2	Antické řecké náboženství	68
7.3.3	Antické římské náboženství	69
7.3.4	Íránské náboženství	71

7.4	Současná neliterární náboženství	72
7.4.1	Africká neliterární náboženství	72
7.4.2	Náboženství Oceánie	73
7.4.3	Indiánská náboženství	73
7.4.4	Náboženství arktických a sibiřských etnik	75
8.	Čínské národní náboženství	76
8.1	Původ a obecné rysy	76
8.2	Konfuciánství	77
8.3	Náboženský taoismus	79
9.	Hinduismus	81
9.1	Terminologické poznámky	81
9.2	Od prehistorie k védám	81
9.3	Védské náboženství	82
9.4	Hinduismus jako etapa indické náboženské tradice	83
9.5	Hinduismus v současnosti	85
10.	Buddhismus	88
10.1	Terminologie	88
10.2	Původ buddhismu	88
10.3	Buddhistické kanonické spisy	89
10.4	Théraváda	90
10.5	Mahájána	91
10.6	Současný buddhismus a jeho místo v západním světě	92
10.7	Doktrína a praxe buddhismu	93
11.	Judaismus	96
11.1	Pojmoslovné potíže	96
11.2	Původ judaismu	97
11.3	Základní náboženská literatura judaismu	98
11.4	Nástin dějin židovského společenství v diaspoře	99
11.5	Židovské mystické směry	100
	11.5.1 Kabala	100
	11.5.2 Chasidské hnutí	101
11.6	Současné uspořádání židovského náboženského společenství	102
11.7	Víra a náboženská praxe judaismu	103
	11.7.1 Víra	103
	11.7.2 Mravnost	103
	11.7.3 Bohoslužba	104
11.8	Vztah judaismu k jiným náboženstvím	104

12.	Křesťanství	106
12.1	Místo křesťanství v současném světě	106
12.2	Křesťanství na pozadí jiných náboženství	107
12.3	Kdo je Ježíš Kristus?	108
12.4	Křesťanská Bible	109
12.5	Církev a církve	111
12.6	Čemu křesťané věří	114
12.6.1	Bůh stvořitel	115
12.6.2	Vtělený Boží syn	115
12.6.3	Vykoupení	115
12.6.4	Duch svatý a milost	116
12.6.5	Svatosti	116
12.6.6	Poslední věci světa a člověka	117
12.7	Křesťanská morálka	117
12.8	Křesťanská liturgie	119
12.9	Křesťanské církve v České republice	120
13.	Islám	123
13.1	Význam islámu	123
13.2	Vznik islámu	123
13.3	Prameny Božího zjevení	124
13.4	Dva hlavní směry islámu – sunnité a ší'ité	125
13.5	Islám v náboženském a kulturním kontextu	125
13.6	Další diferenciacie v islámu	126
13.7	Islámská mystika	126
13.8	Výklad Koránu a islámská věrouka	127
13.9	Morálka islámu	128
13.10	Islámské duchovní společenství	129
13.11	Vztahy islámu k jiným náboženstvím	129
14.	Změny náboženského paradigmatu	131
14.1	Důvod zájmu	131
14.2	Proč paradigmatická koncepce	131
14.3	Změna paradigmatu není univerzální a pevně vázaná na dobu	132
14.4	Situace před změnou náboženského paradigmatu	133
14.5	Změna náboženského paradigmatu v různých kulturách	134
14.5.1	Oblast řecké kultury – od mýtu k logu	135
14.5.2	Hinduistické filosofické a náboženské školy	136
14.5.3	Buddhismus jako výsledek změny paradigmatu	137
14.5.4	Čínské klasické náboženství	138
14.5.5	Změna paradigmatu v náboženství Izraelitů	139

14.6	Společné rysy nového náboženského paradigmatu	140
14.7	Další paradigmatická změna?	141
15.	Kritika náboženství a ateismus	143
15.1	Ateismus jako předmět religionistiky	143
15.2	Co je ateismus?	143
15.3	Otázka důslednosti ateismu	144
15.3.1	Praktický ateismus	145
15.3.2	Teoretický ateismus	145
15.3.3	Náboženská indiference	145
15.3.4	Militantní ateismus	146
15.4	Kořeny ateismu	146
15.4.1	Je třeba hledat kořeny ateismu?	146
15.4.2	Individuální kořeny ateismu	147
15.4.3	Sociokulturní kořeny ateismu	148
15.5	Nástin historie ateismu	150
15.6	Typy ateismu	151
15.6.1	Humanistický ateismus	151
15.6.2	Sociální ateismus	152
15.6.3	Scientistní ateismus	153
15.7	Rozhovor mezi náboženstvím a ateismem	156
16.	Nová religiozita	159
16.1	Nová situace, přechod od moderny k postmoderně	159
16.2	Nová religiozita v křesťanství	160
16.2.1	Římskokatolická církev	160
16.2.2	Nová religiozita v protestantských církvích	161
16.3	Atypické směry vycházející z křesťanství	161
16.3.1	Původ a společné rysy	161
16.3.2	Unitářství	162
16.3.3	Křesťanská věda	163
16.3.4	Grálová hnutí	163
16.3.5	Rosikrucianství	164
16.3.6	Martinismus	165
16.3.7	Anthroposofie	166
16.3.8	Obec křesťanů	167
16.3.9	Unifikační hnutí	167
16.4	Mimokřesťanská nová religiozita	168
16.4.1	Úvod	168
16.4.2	Západní ezoterismus	170
16.4.3	Obnovená náboženství předků dnešních evropských národů	171

16.4.4	Satanismus jako kontroverzní jev současné náboženské scény . . .	172
16.4.5	Orientální systémy v nové religiozitě	173
16.4.6	Čínské náboženství v nové religiozitě	174
16.4.7	Hinduistické prvky nové religiozity	175
16.4.8	Buddhismus v nové religiozitě	176
16.5	Současný náboženský eklekticismus	177
16.6	Kvazireligiózní aspekty v hnutích lidského potenciálu.	178
16.7	Některé charakteristické společné znaky nové religiozity	179
17.	Fenomén náboženského sektářství	181
17.1	Dosavadní reflexe náboženského sektářství	181
17.2	Posuny významu slova „sektá“	181
17.3	Vymezení sekty	182
17.3.1	Falešné znaky sektářství	183
17.3.2	Znaky sekty použitelné pro definici	184
17.4	Sektářství na současné náboženské scéně.	186
17.5	Reakce na sektářství.	188
17.6	Studium problematiky sekt v českém prostředí	190
18.	Mezináboženské vztahy.	191
18.1	Důvody a východiska úvah o mezináboženských vztazích.	191
18.2	Uspořádání dílčích témat v této kapitole	192
18.3	Objasnění pojmů	193
18.4	Pojetí mezináboženských vztahů	194
18.4.1	Náboženský exkluzivismus	194
18.4.2	Náboženský pluralismus	195
18.4.3	Náboženský inkluzivismus	196
18.5	Mezináboženský dialog	196
18.6	Praktické podoby dialogu a spolupráce	198
18.7	Kroky za dialog	200
	Literatura.	202
	Rejstřík	211
	Poznámky	217

1. Úvod

Úvod charakterizuje místo této knihy v oborové souvislosti, mezi dosud vydanou odbornou literaturou poskytující úvody a přehledy do religionistiky, včetně religionistických slovníků, dává čtenáři doporučení, jak s knihou pracovat, a vyslovuje poděkování těm, kdo přispěli ke vzniku knihy. Vysvětluje návaznost na dřívější autorovu publikaci *Náboženství v dialogu*.

1.1 Situace oboru

Česká religionistika se na začátku devadesátých let 20. století vrátila na akademickou půdu a je dnes skromným, i když už pevně usazeným oborem v širším celku humanitních věd. Spolupracuje s obory, které rovněž zkoumají náboženské jevy, ale činí to samostatně. Vytváří se tradice oboru, například témata, konkrétní přístupy k jejich řešení a aplikace. Religionistika jako věda o náboženství si musela vyjasnit vztah k teologii, pod jejíž ochranou, ale i usměrňováním se u nás po jistou dobu pěstovala a dále pěstuje. Omezené uplatnění našlo i to, co lze při dobré vůli označit za religionistickou práci a co probíhalo v ideologickém sevření oficiální ideologie minulého režimu (a v jejích službách) pod názvem vědecký ateismus. Obor se nově ustavuje jako specifické a zároveň interdisciplinární studium složité a pojmově ne příliš jasně vymezené skutečnosti označované slovem náboženství. Tato oblast lidského individuálního a společenského života, již je někdy těžké vydělit z širší souvislosti, se studuje ve spolupráci s psychologii, sociologií, sociální a kulturní antropologií a historií. Od religionistiky nelze odloučit filosofii náboženství, a ta je mostem k dalším filosofickým disciplínám, zejména k filosofické antropologii.

Oborové religionistické studium poskytují univerzity v Praze, Brně a Pardubicích. Religionistiku jako předmět nabízí vysoké a vyšší odborné školy sociálního zaměření a pedagogického zaměření. Religionistika tvoří pevnou součást přípravy budoucích učitelů předmětů občanská výchova pro základní školy a základy společenských věd pro školy střední, i když už dnes nejsou předměty školám předepsány. Religionistika se podílí i na teologickém studiu.

Religionistika si našla soukromé zájemce, kteří pozorují náboženství jako součást lidského života kolem sebe a chtějí si pro sebe zjednat jasno v nepřehledných rozdílech mýtů, doktrín, rituálů, organizačních struktur a referovaných vnitřních prožitků, chtějí pochopit roli náboženství v dějinách a v současnosti. Mají zájem si ujasnit, co od náboženství na veřejné scéně očekávat, jaké naděje a jaká rizika lze s ním spojovat. Jiní lidé pomocí popisné, srovnávací a kontextové religionistiky chtějí vnést jasno do vlastního náboženského hledání a do zkušeností popsanych jako náboženské. Týká se to často lidí na pomezí zavedených náboženských organizací, stoupců menšinových a atypických náboženských směrů.

1.2 Místo této práce v oborové souvislosti

Religionistiku, stejně jako jiné obory, postihla specializace. Proto je nesnadné, ne-li nemožné vytvořit přehled oboru, který by v dostatečné šíři popsal náboženské fenomény, srovnal je a poskytl jejich například filosofickou interpretaci. Jednotlivá pracoviště a odborníci se specializují na některé náboženství a na některou jeho součást (rituál, náboženská autorita, proces institucionalizace apod.), již jeden autor nemůže pro všechna náboženství pokrýt v žádoucí šíři. Tento text nemůže poskytnout o mnoho více než jen nastínit několik témat, jež autor pokládá za důležitá, a uvést do studia podrobnějších, přesnějších a aktuálnějších detailních textů podle čtenářovy potřeby a možnosti.

Tato práce je důkladným přepracováním knihy *Náboženství v dialogu*. Liší se od ní mimo jiné tím, že se nezaměřuje na teologické výklady náboženství. Religionistické informace měly v prvním vydání doprovod v podobě teologických komentářů. Od toho v tomto vydání upouštím. Tato edice opravuje dílčí nedostatky, doplňuje nové poznatky, odkazuje na novější literaturu a nabízí nové interpretace.

Zde chci zdůraznit to, o čem se domnívám, že se v tom religionisté shodují. Některá témata pojednávám nově a jejich zpracování pokládám za výsledek vlastního bádání, samozřejmě i v těchto případech v návaznosti na podobnou práci českých a zahraničních kolegů. Týká se to třídění náboženství, změn náboženského paradigmatu, kritiky náboženství a odpovědí náboženství na ni, současné religiozity, tematiky náboženského sektářství a mezináboženských vztahů. Domnívám se, že u těchto témat nejde o pouhou rekapitulaci jinými provedené badatelské práce. Vybraným významným

náboženstvím jsou věnovány kapitoly, které nenahrazují literaturu věnovanou těmto náboženstvím, odkazují na ni a uvádějí do její četby.

1.3 Vztah k dosavadní literatuře

Tato práce chce vypovídat o náboženství paralelně se všemi ostatními knihami, které jsou k dispozici v českém jazykovém prostoru, ať již jde o překlady, nebo původní práce českých autorů, a v dialogu s nimi.

Výraz religionistika se v osmdesátých letech 20. století znovu po deseti letech objevil v publikaci *Nástin religionistiky* od Jana Hellera a Milana Mrázka (první vydání jako skriptum tehdejší Komenského evangelické teologické fakulty 1988, druhé vydání Kalich 2004).

Dějiny náboženství od Josefa Kubalíka (v několika částečně upravovaných vydáních mezi lety 1963 a 1992) nabízely přehled významných náboženství v historickém uspořádání. Vše v tomto spisu mělo ukazovat, že jediným pravým náboženstvím je křesťanství v jeho katolické podobě. Šlo spíše o jakousi historizující teologii náboženství s využitím religionistické látky.

Úvod do religionistiky vydal v nakladatelství OIKOYMENH v roce 1994 Břetislav Horyna. Zabývá se tam v těsné vazbě na nizozemského autora Jacquesa van Waardenburga zejména metodologickými otázkami. Spíš než meritorní uvedení do religionistických témat jsou to prolegomena religionistické badatelské práce. Waardenburgovu přehledovou práci pod českým názvem *Bohové zblízka* vydalo později brněnské pracoviště.¹ K tomu lze přidružit práci Williama A. Padena: *Bádání o posvátnu: náboženství ve spektru interpretací*.²

Studijní zájem o problematiku nesporně vyžaduje také používání dosud vydaných religionistických slovníků.³ Podobný význam mají encyklopedické publikace s bohatou faktografií na úrovni solidní vědecké popularizace. Z nich lze připomenout dvě publikace pod redakčním vedením Christophera Partridge, z nichž jedna je přehledem světových náboženství, správněji ovšem náboženství světa, a druhá se zabývá novými náboženstvími.⁴

Z dnes už hojné religionistické literatury v češtině je třeba připomenout projevy jiné religionistické koncepce, než představují shora uvedené spisy. Jedná se o řekněme názorově angažované práce na pomezí religionistiky a filosofie náboženství. Jde zatím o dva autory perennialistické ško-

ly postupně uváděné na českou intelektuální scénu, o Hustona Smitha⁵ a Karen Armstrongovou⁶.

Vydání četných spisů se dočkal i Mircea Eliade, klasik fenomenologie náboženství religionisty dnes obvykle přijímaný s výhradami, přesto však hodný pozornosti všude tam, kde se od někdy jednostranně vybrané a někdy ne zcela faktografie odvažuje postoupit k interpretaci.⁷

Religionistika sama sebe reflektuje v brněnském sborníku Dějiny religionistiky s úvodní studií, medailony a ukázkami z textů světových a českých religionistických autorů.⁸

1.4 Jaké cíle si klade tato práce?

Tam, kde je náš text tematicky blízký tomu, co už je probráno v dostupných učebnicích, slovnících, monografiích a odborných studiích v češtině, snažím se navázat na myšlenky spolupracovníků a vést je o krok dál. Byl bych rád, kdyby práce přispěla k překonání vžitých schémat. V knize se tážu na předpoklady, které dosud v našem prostředí nejsou radikálně dotazovány. Neníli to příliš smělá ambice, pokládal bych za úspěch vyjasnění pojmů, s nimiž se v religionistice pracuje. Rád bych přispěl k přehlednému uspořádání látky obecné a speciální religionistiky. Zpřehlednění není ovšem podmaněním látky a vítězstvím nad ní. Jde o humanitní obor, a proto není možné se zkoumanými objekty dělat to, co navrhoval Francis Bacon činit s přírodou, totiž natahovat je na skřípec. Jasný pohled na problém nevylučuje, že protějšek religionistického bádání, náboženský člověk, si plně ponechá svobodu, nenechá se vměstnat do determinismů a badatele překvapí.

Tam, kde si v této knize troufám navrhopvat alternativní řešení, dovoluji si s míněním kolegů diskutovat v důvěře, že se tak společně přibližujeme k plnějšímu poznání. Některé kapitoly jsou pouze novým promyšlením a novou formulací, toho, co už je řečeno jinde. Za těžiště vlastního přínosu považuji pasáže věnované metodologii religionistiky, nové religiozité, náboženskému sektářství a mezináboženskému dialogu.

1.5 Poznámkový aparát a práce s prameny

Pod čarou jsou uvedeny poznámky, na něž se v textu odkazuje čísly. Obsahují doplňky, upřesnění a především údaje o pramenech, včetně případných výhrad k jejich spolehlivosti. Odkazy zejména na častěji citované prameny

jsou úsporné a obsahují podle zavedené praxe pouze údaje potřebné pro identifikaci v seznamu literatury na konci práce, který je řazen abecedně a obsahuje všechny potřebné bibliografické údaje. Podle potřeby jsou někdy úplné údaje i v poznámce. Odkazy na další studijní literaturu obsahuje spíš komentovaná bibliografie v tomto úvodu. Bibliografický soupis v závěru práce zahrnuje co nejúplnější soupis zdrojů, které srovnávám a navazuji na ně, třeba i kriticky svými myšlenkami. Pokud je k dispozici literatura v češtině, dávám jí přednost, aby čtenář ne tak zběhlý v dalších jazycích měl možnost konfrontovat má tvrzení se závažnějšími a rozsáhlejšími zdroji informací a nalézt tam pro mé využití těchto textů širší kontext.

Některé poznámky odkazují na texty, které nejsou akademicky seriózním zdrojem odborných ilustrací. Jde také o primární náboženskou literaturu, o texty, které spíše ilustrují určitý styl smýšlení a cítění, ale nelze je beze všeho pokládat za akademicky solidní zdroj odborných informací.

1.6 Poděkování

Děkuji studentům, kteří mne pobízeli k novému vydání *Náboženství v dialogu*, děkuji nakladatelství Portál, které na to odvážně a velkoryse přistoupilo a umožnilo zásadní změny včetně nového titulu. Děkuji svým kolegům na katedře za trpělivost, že v době vrcholné práce na rozsáhlé aktualizaci textu a tvorbě zcela nových pasáží respektovali, že se záležitostí pracoviště nevěnuji tak důsledně a že přenechávám s důvěrou některé věci jejich iniciativě. Děkuji svým blízkým, zejména A. B., jakož i P. Ř., a také J. Č., R. W. a P. D., že mi svým oddaným přátelstvím a časem, který mi věnovali, udělali dny úmorné práce nejen snesitelnými, ale dokonce radostnými.

2. Religionistika jako obor

Religionistika se zde představuje jako neutrální popis náboženství vedle té prezentace, již poskytují náboženství sama, nastiňují se dějiny oboru v českém prostředí a vedle oborového jádra religionistiky se představují další obory, které se náboženstvím zabývají ve spolupráci s religionistikou, například historie, antropologie, orientalistika, psychologie, sociologie.

2.1 Nástin dosavadních pojetí

2.1.1 Sebe prezentace náboženství v odborné literatuře

Religionistika jako obor je neutrální, nepředpojatá, není ve službách žádného náboženství a neslouží také ideologickému boji s náboženstvím. S různě motivovaným zájmem těch, kdo přemýšlejí a píší o náboženství, však musí počítat. Koná své dílo vedle těch, kdo náboženství zevnitř nebo zvenčí hodnotí, a nejen vedle nich, nýbrž společně s nimi.

Většina náboženství současného světa se představuje v literatuře, již v religionistice pojmáme jako literaturu primární, jako téma svého zájmu. Může jít již o kanonickou literaturu, a pak o další texty, v nichž se náboženství oficiálně vyslovuje, ale i o psané projevy lidí, kteří se k danému náboženství sami přiklánějí, ale píší za sebe, nikoli jménem náboženských organizací. Takové psaní na náboženská témata, pokud má systematický ráz, bývá v křesťanském prostředí označováno jako teologie. Obdobné je to také v judaismu a islámu. Tam může jít také o zpracování religionistické látky v teologické souvislosti. Takto se náboženstvím v českém akademickém kontextu zabývá pravoslavná, katolická a evangelická teologie.

V katolické teologii najdeme pojednání v duchu teologických škol počínaje scholastickým zařazením tohoto tématu do tzv. *fundamentální teologie*. Účelem takového pojednání bývá nalezení „pravého“ náboženství. Po krocích se postupuje od obecného náboženského postoje k víře v jediného Boha (to se označuje jako *demonstratio religiosa* – náboženský důkaz) přes uznání Ježíše Krista jako toho, kdo Boha zjevuje (*demonstratio christiana* – křesťanský důkaz), po uznání římskokatolické církve jako instituce, která ve své doktríně pravé Boží zjevení jako podklad pravého náboženství neomylně podává (*demonstratio catholica* – katolický důkaz). Představitelem

takového pojednání v české odborné literatuře byl profesor Josef Kubalík.⁹ Jinou interpretaci křesťanství zevnitř přinesl profesor v oboru sociologie, teolog a reprezentant Ústavu filosofie a religionistiky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy Tomáš Halík. Přiznává náboženské východisko, ale přitom je z práce zřejmá bohatá religionistická informovanost a použití religionistické metody. Scholastiku možná nějak zahrnuje v tom nejlepším, co přinesla, ale překračuje ji směrem k fenomenologickému nazírání a k hermeneutice náboženských znakových soustav.

Evangelická teologie se o náboženství zajímá v různých názorových proudech odlišně. Liberální a modernistická teologie pěstovaná kromě evangelického také v prostředí Církve československé (dnes husitské) se zajímá o antropologickou interpretaci náboženství. František Kovář, František Linhart, Alois Spisar a František Žilka hledali mravní a duchovní podstatu náboženství.¹⁰ Křesťanství jim bylo jedním z náboženství vedle jiných, snad jen evolučně vyšším. Naproti tomu dialektická teologie představovaná u nás především Josefem Luklem Hromádkou (1889–1969) si zjedнала kritický odstup od všeho náboženského mimo křesťanství. Ne vždy úspěšná byla její snaha odmítat náboženské aspekty křesťanství. Tím otevírá dveře nové podobě *nenáboženské interpretace* podstaty křesťanství. Od šedesátých let 20. století rozvíjí u nás tuto myšlenku filosof s evangelickým náboženským zázemím Ladislav Hejdlánek.¹¹

Druhou oblastí zájmu evangelických teologů o náboženství byla biblistika. K pochopení Bible a její interpretaci v teologii pokládají za potřebné také vyložit *náboženské pozadí Bible*¹², v podstatě náboženské představy a náboženský život prostředí, v němž se odehrávají biblické události. Vodítkem pro výklad četných, jinak těžko pochopitelných starozákonních míst je jim údajný kontrast prorockého poselství se soudobými mimobiblickými náboženstvími, ale i jejich vliv na Izraelity. Diskuse o tom, je-li křesťanství náboženstvím a je-li možné nenáboženské křesťanství, ještě doznívají. Nejdále tímto směrem došel původně evangelický teolog Otakar A. Funda, který se od paradoxní neteologické teologie propracoval k deklarovanému ateismu a sám vyložil tento svůj názorový posun jako posun oborový, od teologie k religionistice.¹³

Religionistikou v kontextu biblických bádání s přihlédnutím k širším souvislostem se zabývá emeritní profesor Starého zákona na Evangelické teologické fakultě Univerzity Karlovy a svého času též předseda tehdejší České společnosti pro studium náboženství¹⁴ Josef Heller.¹⁵ Tamtéž na theologizující religionistiku navazuje vlastními zevrubnými sondami a ese-

jistickými interpretacemi náboženských normativních textů profesor Milan Balabán.¹⁶ V následující generaci, či spíše ob jednu generaci na to samostatně navazuje naděje české religionistiky Pavel Hošek, pečlivě sledující náboženské osobnosti a proudy a mezináboženské vztahy.¹⁷

2.1.2 Pozitivistická religionistika a filosofie náboženství

Náboženství se záhy stalo tématem zájmu badatelů, kteří se výslovně k náboženství nehlásili nebo svou případnou náboženskou angažovanost od tohoto bádání přísně oddělovali. Z neteologických oborů se náboženstvím nejvíce zabývala disciplína s proměnlivým názvem: národopis, etnografie, kulturní či sociální antropologie. V kontextu literárních studií se odehrávalo zkoumání mytologie a folkloru, obojího s náboženskými obsahy. Příležitostně se náboženství stávalo předmětem zájmu psychologů, sociologů, historiků, a ovšem často také filosofů. Zakladatelem religionistiky jako samostatného oboru na pražské filozofické fakultě byl původně indolog Otakar Pertold (1884–1965). Uvedl v našem prostředí religionistiku na akademickou půdu v podobě srovnávací vědy náboženské.¹⁸ Religionistika v Pertoldově pojetí je nezávislá na teologii, což nepochybně dává možnost nahlédnout náboženství z nových zorných úhlů. Je ale třeba poznamenat, že zůstává spjata s jednou z filosofických interpretací fenoménu náboženství, a sice v jeho případě s pojetím pozitivistickým. Plynule přejde do služby protináboženské propagandy stalinského režimu.¹⁹ Jakožto *deskriptivní* nauka chce takto pojatá religionistika zůstat u popisu, případně doplnit komparaci. Vědomě se nechce pouštět do interpretací, tím méně do spekulací. Přesto se nevyhýbá odvážným hypotézám o oblasti ne dost podložené fakty, jíž je vznik náboženství a jeho prehistorické osudy. Je jí vlastní redukovat náboženskou zkušenost na jiné prožitky nebo též vysvětlovat ji ryze sociologicky.

Filosofický, ne teologický výklad náboženství představoval Josef Tvrď (1877–1942). Za rozhodující považoval to, co pak také rozvíjeli náboženští fenomenologové, totiž kontrast mezi svatým a profánním, přičemž v náboženství jde podle jeho mínění o *koncentraci hodnot lidských a jejich objektivaci*.²⁰

2.1.3 Česká religionistika v letech 1948–1989

Další osudy studia náboženství jsou spjata s režimem v letech 1948–1989. Religionistika jako uznaný samostatný badatelský a studijní obor vymizela.

Její faktografie a analýzy dostaly ryze instrumentální určení. Oboru bylo administrativně určeno, k jakým závěrům smí dospět. Dostal jméno podle jediné dovolené filosofické hypotézy, vědecký ateismus. Sotva šlo o kritickou teorii náboženství inspirovanou filosofií Karla Marxe a rozvíjenou filosofy a badateli 19. a 20. století. Spíše šlo o pokračující pozitivistický či scientistický přístup k náboženským faktům sloužící barbarskému emocionálnímu ateismu a o ochotu posloužit protináboženským cílům režimu. Takovým bádáním o náboženství se zabýval brněnský Ústav vědeckého ateismu, který se po změnách názvů nakonec transformoval v dnešní Ústav religionistiky Masarykovy univerzity. Někteří jeho pracovníci, roztroušení i po jiných univerzitních pracovištích, dodnes pokládají distanci od náboženství za podmínku pěstování religionistiky.

2.2 Charakter současného studia náboženství

Vědecký status oboru zajišťuje jasné vymezení předmětu a metod. Humanitní obory, tedy vědy o člověku, s tím mají jistou potíž. Religionistika od počátků své akademické existence určila jako svůj předmět náboženství a jako metodu deskripci a komparaci náboženských jevů. To však naráží na několik problémů.

V religionistice jde o náboženství. Jisté potíže jsou již s tím, co vše náboženství je a kde a jak jednoznačné jsou tematické hranice religionistického zájmu. Chceme-li náboženství prohlásit za předmět (objekt) religionistiky, zapomněli jsme, že náboženství je jev lidského života a o člověku sotva můžeme říci, že je objektem, respektive předmětem. Zpředmětnění či zvčnění člověka v teorii má nebezpečné praktické důsledky. Je nutné respektovat a hájit proti objektivitě lidskou subjektivitu. Bylo by ovšem možno namítnout, že člověk je subjektem sám o sobě, ale že se může stát objektem vědeckého bádání. Že tedy věda jeho subjektivitu objektivuje.

Humanitní obory se v éře akademické vlády pozitivismu snažily napodobovat objektivitu exaktní přírodovědy. Například psychologie se musela vzdát zájmu o psychiku, o lidské vnitřní prožívání, které je subjektivní a není empiricky přímo dostupné. Musela se stát vědou o lidském chování (angl. *behaviour*), přeměnila se na behaviorální bádání. Podobně ekonomie se plně zaměřila na matematicky zachytitelné neosobní vztahy hodnot a zapomněla, že hospodaření a práce jsou lidskými projevy, projevy lidské péče o sebe a o svět.

Je nutno hájit závaznost základních metodologických principů společných všem vědním oborům, ale zároveň i specifikum humanitních disciplín. Religionistika nemusí své *téma*, jímž je náboženství, striktně objektivovat. Stačí úsilí o pečlivé, důsledné, kontrolovatelné myšlení od východisek, která mají být všem dostupná, přes kroky úvahy až k vyslovovaným závěrům. Nemusí se však obávat interpretujícího přístupu.

Tím se od domnělého předmětu religionistiky jako vědy dostáváme k jejím metodám. Jaké metodologické direktivy musí dodržovat? Při jakých metodách půjde ještě o intersubjektivně přijatelné výsledky a kdy už jen o osobní domněnky? Jaké zpracování religionistické látky nazveme dílem humanitní vědy a kdy už půjde o publicistiku či esejistiku na religiózní témata?

Základem jistě zůstává popis, *deskripce* pozorovaných jevů. Dnes je však zřejmé, že fakta se netransformují v popisné výroky nějak samovolně. Deskripce nezrcadlí data. Popis je mentální aktivita. Výběr jevů, připsání významu některým a opomenutí jiných, zachycení vnímaného těmi či oněmi termíny, to vše je proces, v němž se projevuje subjektivita badatele. I za popisem stojí jeho reflektovaná nebo spontánní filosofická stanoviska, jeho konkrétní zájmy. Badatel v roli pozorovatele a popisovatele náboženských jevů je historicky situovaný, není přístrojem, který by mechanicky snímal a registroval jevy ve svém okolí.

Tradiční metodou religionistiky je *komparace*. Ve svém raném období byla často charakterizována a dodnes se občas označuje jako srovnávací či komparativní věda o náboženství. Komparace měla zajistit nezávislost na teologii. To je naivní. Teologicky ražená religionistika může samozřejmě také komparovat. Za zdůrazněním srovnávacího přístupu stojí dobová představa, že vedle sebe jako podobné útvary stojí náboženské systémy a že v nich můžeme spatřovat kromě nepochybných rozdílů i shody. Lze například komparovat kanonickou literaturu, věroučné teze, organizaci, obřady, osobní projevy zbožnosti. Tak jednoduše to už dnes nevidíme. Může jít o *srovnávání nesrovnatelného*.²¹

Deskripce a komparace předpokládají jistou stabilitu religiózních jevů, které však beze sporu jsou v neustálém pohybu, v dějinném procesu. Deskripce a komparace musí od procesuálního rázu náboženských jevů odhlédnout. Musí udělat synchronní průřez jevy, jež chce sledovat. Všímá si spíše struktury než dynamiky jevů. Nesleduje hybné síly dějinného procesu. Ti, kdo však dávají přednost diachronii, respektu k času, které zájímá vztah přítomnosti (či jiné zvolené etapy) k minulosti a předpokládané

budoucnosti, nevidí jako metodologické jádro religionistiky popis a srovnání, nýbrž dějiny náboženství, používají historickou metodu, se všemi jejími přednostmi, požadavky a úskalími.

Subjektivita badatele a subjektivita bádaného nevyklučují vědecký charakter oboru, pokud se vědeckost nechápe zúženě a nečiní se z ní dogma včetně represe, která s jakoukoli dogmatizací souvisí. Riziku subjektivní předpojatosti jednotlivých badatelů (skupin, pracovišť), jakož i možnému zkreslení popisu a jednostranné interpretaci se zamezuje odbornou diskusí, jejímž výsledkem může být vyrovnanější pohled na tematiku, lépe reprezentující religionistiku jako obor.

Zjištěná data a fakta mohou být nahlížena jako fenomény. V náboženských (jako jakýchkoli jiných) fenoménech potkáváme jevení v jevícím (se). Lze snad říci s jistou újmou na přesnosti, že skutečnost má projevuující „povrch“ a svou projevenou „hloubku“, k níž se propracováváme díky tomuto povrchu. Povrch není totožný s hloubkou a musí být minut, máme-li dospět do hlubiny a zároveň nelze jít jinudy. Tak můžeme krátce vyslovit, oč jde ve *fenomenologii*, konkrétně ve *fenomenologii* náboženství. Fenomenolog pozorně hledí na jevy a na to, co se děje v něm a s ním, co sám, možná zpočátku nereflektovaně, činí. Zaznamenává jevy jako souhrn předpokládané skutečnosti a své poznávací (a spolutvořící) aktivity.

Za klasika fenomenologického přístupu je pokládán teologizující religionista Rudolf Otto.²² Nizozemský religionista Gerardus van der Leeuw jde cestou prostřednictvím vnějších projevů k náboženskému prožitku dál, do větších podrobností a stal se klasikem různě lokalizované zkušenosti posvátna.²³ Kolem další postavy, již je rumunský, též ve Francii a ve Spojených státech působivší autor Mircea Eliade, se, jak už bylo naznačeno v kapitole o religionistice jako oboru, vznášejí politické a odborné pochybnosti. Po religionistické stránce se mu vyčítá, že jeho mohutná komparace (v základu fenomenologické práce) není vždy faktograficky čistá. Sotva kdo může být odborníkem na všechna období, všechny regiony, všechny kultury a civilizace. Časté bezstarostné srovnávání velmi vzdálených tradic jako by nerespektovalo složitý kontext. Možná jsou jevy vybrány tak, aby ilustrovaly předem zaujatá stanoviska. Přes tyto nedostatky Eliade vstupuje s porozuměním a možná solidárně do oblasti náboženské zkušenosti, aniž by se s některým jejím směrem bezvýhradně ztotožnil a ukázal cestu, již není nutno pro jeho případné chyby zavrhnout. Je možné napravit chyby a v navrženém postupu pokračovat lépe.²⁴

Náboženství se často vyjadřuje v textech, a pokud jde o texty z jiného prostředí a ze vzdálených dob, stojí před úkolem vyložit je v jejich předpokládané aktuálnosti pro současného člověka. Nad kanonickými i jinými texty probíhá exegetická a hermeneutická práce. I mimo rámec vnitronáboženské práce je možné se pokoušet o *hermeneutiku* náboženských textů, případně i jiných znakových struktur (výtvarných a hudebních děl, obrádků, symbolů). Nejde o naivní cíl jakéhosi „správného“ výkladu soupeřícího s jinými, označenými za nesprávné. Vykladačská práce nepodléhá verifikaci, ba ani falzifikaci, leda, že by byla nekonzistentní, vnitřně rozporná (a nešlo o záměrný paradox). Volba výkladového klíče je do jisté míry libovolná. Nelze popřít předporozumění. Předem očekávané základní rysy výkladu nemusí znamenat, že znaky znásilňujeme, že je nutíme mluvit ve prospěch zvolené interpretace. Metodicky pěstovaná hermeneutika může obhájit svůj vědecký status a je reprezentována osobnostmi hermeneutické tradice, které se zabývaly i náboženstvím a přispěly k jeho pochopení.²⁵

Není definitivně rozhodnuto, jak daleko může religionista jít vstříc náboženským skutečnostem. Jeho osobní postoj je sotva kdy neutrální. Příslušnost k (některému) náboženství skýtá pro religionistickou práci výhody (bohatší zkušenost s látkou) i rizika (nezáměrná apologetika); totéž ale platí o pozici kritika náboženství, programového agnostika či ateisty. V religionistické praxi najdeme vědomé participativní přístupy, snahu, kam až to jde, sdílet s náboženskými lidmi jejich prožitky a dostat se k náboženství zevnitř.²⁶ Ale najdeme také *kritickou teorii náboženství*, zkoumání jeho hlubinně psychických a hlubinně sociálních kořenů, zkoumání, nakolik a kde je náboženství výrazem odcizení a touhy po emancipaci, nakolik je její překážkou a snad i pomocí. Pomocníky kritické teorie mohou být mistři podezření, psychoanalytici, především Sigmund Freud, sociální analytici, například teoretici první frankfurtské školy Erich Fromm (který paradoxně, možná dialekticky, kombinuje kritickou metodu s participací)²⁷, Herbert Marcuse, v návaznosti na marxovské impulzy²⁸.

2.3 Oborové jádro religionistiky a kontextové interpretace

Je-li oborovým jádrem religionistiky synchronní, strukturálně pojaté pozorování, popis a srovnání, případně diachronní historické zprostředkování, je nutno jako vrstvu kolem tohoto jádra vidět specificky religionistické

interpretující přístupy. Všechno totiž nedokáže religionistika zvládnout vlastními silami. Kontextem náboženských jevů je psychika jednotlivce a sociální struktury a děje. Těmi se zabývají další disciplíny s vlastní tradicí, zkušeností a metodikou. Jde především o psychologii a sociologii. Tak se s religionistikou spojuje práce dalších oborů. Někdy se v této souvislosti mluví o *kontextové religionistice*. Vhodné je též hovořit o interdisciplinárním (v případě překvapivých vazeb na vzdálené obory též o transdisciplinárním) zkoumání náboženství.

2.3.1 Kontextová religionistika obecně

Kolem oborového jádra jsou seskupeny disciplíny, které přinášejí do studia náboženských a příbuzných jevů nové pohledy. Zkoumají náboženství z určitého specifického zorného úhlu, nebo se podrobně zabývají některým dílčím aspektem (náboženství v lidském nitru, náboženství a sociální struktury apod.) Břetislav Horyna upozorňuje,²⁹ že náboženství vystupují vždy v celkové souvislosti řady různých podmínek a okolností. Proto poznání náboženství v širším kontextu sociokulturních skutečností přispívá k bohatšímu poznání, než dává deskripce a komparace izolovaných náboženských fenoménů v synchronním a diachronním průřezu. Tato *kontextová religionistika* zajišťuje zachování specifičnosti oboru v mezioborových vazbách.

2.3.2 Dějiny náboženství

K dosavadní úvaze o dějinách náboženství jako možném základu religionistiky zde můžeme přidat postřeh, že náboženské dějiny nelze vytrhnout z celku dějin a že v této dílčí disciplíně na hranicích oborů platí metodologická pravidla historie. Historie náboženství si také musí klást stejné otázky ohledně možností zachytit a interpretovat dějiny. Synchronní a diachronní přístup k fenoménu náboženství se vždy mohou doplňovat. Zdá se, že religionistika je občas redukována na dějiny náboženství, například pod vlivem dobového historicismu. Celý obor se pak chápe jako *history of religion*.³⁰ U religionistiky takto redukované je třeba dbát především na to, aby historický determinismus nechtěl rozmanité projevy tohoto či onoho náboženství odvozovat od jejich místa na časové ose.

2.3.3 Kulturní antropologie a příbuzné obory o náboženství

Obor označovaný v našem prostředí původně jako národopis (etnografie), případně v součinnosti s folkloristikou, je prostředím, v němž můžeme hle-

dat původ moderní popisné a srovnávací religionistiky. Některá religionistická pracoviště se i s novými tématy plně osamostatnila, některá mají silnou vazbu na antropologii, jsou jakousi její specializací či aplikací.³¹ Vazbu na tento obor někteří dodnes poněkud zjednodušeně oceňují jako hlavní kritérium objektivitu či vědeckosti religionistiky. Dnešní kulturní antropologie může religionistice nabídnout látku k religionistickému domyšlení tím, že sleduje projevy kultur přímým pozorováním a s důrazem na terénní výzkumy. Studuje také náboženské fenomény v souvislosti s otázkami původu, struktury a pohybu lidských etnik (ve spolupráci s etnologií), její kulturně-historický směr zejména v jejich raných, prehistorických obdobích. Významný vliv i na religionistiku získala *strukturální antropologie*, za jejíhož tvůrce se pokládá Claude Lévi-Strauss (1908–1981).³²

2.3.4 Orientalistický přínos ke studiu náboženství

Pokud jde o země a žijící či zaniklé národy poněkud svévolně zařazené pod záhlaví různě pojatého Orientu, existuje tradice jejich komplexního zkoumání, jež má kořeny ve studiu orientálních jazyků a rozvinulo se v bádání o dějinách, literatuře, výtvarném umění, školství, hospodářství, sociálních institucích a dalších tématech ve spolupráci s dalšími obory. Orientalistické disciplíny jako egyptologie, asyriologie a semitologie poskytují religionistice především historickou látku. Indologie, tibetanistika, sinologie a japanistika se zabývají i aktuální problematikou. Religionisticky zaměření orientalisté historicky přispěli ke vzniku samostatné religionistiky a dodnes značně přispívají k rozvoji speciální religionistiky. Dnes již můžeme s potěšením konstatovat, že přitom respektují obecně religionistické poznatky.³³

Orientalistika se svým přístupem byla podrobena kritice. Takzvaný *orientalismus* byl obviněn ze zkreslování cizí látky podle domácí západní zkušenosti. Vytyká se mu politické zaměření, konkrétně, že jeho závěry byly získány takovými metodami a z tak vybraných faktů, aby mohly sloužit jako teoretická opora koloniální politiky.³⁴

Současná přítomnost orientálních náboženství v západním světě obvykle uniká pozornosti orientalistiky nebo nebývá vzhledem k vytrženosti těchto náboženství ze sociokulturního kontextu chápána jako součást jejich odborných zájmů. Je nutno jí věnovat pozornost v souvislosti s analýzami *nové religiozity*.